

ФИЛОСОФСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЯТ И ЕТИКО-ПРАВНИЯТ ПОТЕНЦИАЛ НА НАКАЗАТЕЛНО-ИЗПРАВИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ

Д-р Йордан Габровски

ON THE PHILOSOPHICAL, PSYCHOLOGICAL, ETHICAL AND LEGAL POTENTIALITY OF THE CRIMINAL REHABILITATION

Jordan Gabrovski, PhD

The author is an expert in the problems of criminal rehabilitation. In the paper are considered some philosophical, psychological, ethical and legal dimensions of the integration of former criminals.

Key words: *criminal rehabilitation, philosophical, psychological, ethical and legal dimensions of criminal rehabilitation*

1.1. Животът на човека, лишен от свобода – реалност и илюзии

В съвременната динамична епоха, в условията на постоянно усложняващите се връзки и зависимости в социалния живот на демократичното общество човек е изправен пред множество обществени и житейски проблеми, той живее и твори при такива разнообразни и бързо изменящи се ситуации, които изискват от него своевременна ориентация, правилен избор и голяма отговорност. Избирателната способност на човека се отличава с две основни измерения: от една страна, тя изразява неговото оценъчно отношение към действителността, към социалните факти, явления и постъпки, от друга страна, тя е свързана с мотивирането и насочването на неговото бъдещо поведение.

С цялата очевидност става ясно, че мнимата демокрация не е в състояние да даде на човека надежден показател, който да позволява да се придържа към правилно насочване в сферата на непознатото, да не се отклонява от стремежите на същинската демокрация, от нейното социално предназначение.

Тук се има предвид, разбира се, достатъчно добре известни събития от съвременната история, преди всичко опитите да се предложат и наложи определен модел на „демокрация“ и съответните реакции срещу това, както и проявите на битова и организирана престъпност, на локален или глобален тероризъм. Достатъчно е да припомним, че на различните страни на проблема „човек – общество“ и преди всичко на въпроса за правата на човека в глобалното общество е посветен значителен дял от съвременните научни изследвания, при това не само фундаментален, но и с приложен характер¹. Социалната отговорност на управляващите (политици, юристи, журналисти) се оказва решаващ фактор по отношение на тенденциите на развитието на обществото, на международните отношения, на отделните направления на националната и международната сигурност.

Проблемите на правото и етиката не само се конкретизират, а и в определен смисъл се универсализират – те възникват в най-различни сфери на човешката дейност, тъй че по принцип няма област на социалния живот, която би била гарантирана от сблъсък с тези далеч не прости проблеми.

Не маже да се формира вътрешна убеденост във и независимо от личния социален опит на човека. Светогледът се превръща във фактор на социално поведение тогава, когато знанията преминават в лични убеждения, а убежденията станат мотиви на обществени дела. И ако убежденията са вътрешният идеен заряд на светогледа, обществената активност е практическата изява на светогледните позиции на личността.

Убежденията сами по себе си не са мотиви на действие и поведение. Те стават такива, когато се „приведат в движение“, т.е. когато се включат в системата на функционирането на личността, в идейните и психическите механизми, които насочват и регулират нейната социална активност. Разглеждането именно на светогледните убеждения не само като начин на мисловен (концептуален апарат), но и като начин на практическо отношение (регулативен фактор) на

личността е съществената страна на тяхното поведенческо значение и функции.

Социалното поведение в най-висока степен е единство на вътрешна убеденост и социална активност, на лични мотиви и общественополезни дела. За какво устойчиво културно поведение може да се говори без публичен диалог по жизненоважните въпроси. Не може да има също така реален хуманизъм, развито съзнание за лична чест и достойнство, ако не се участва всеотдайно в борбата за създаването на необходимите материални и духовни предпоставки пълноценното развитие на личността, ако не се усвоява и утвърждава демократичното съдържание на социалните отношения.

Така се стига до разбирането, че на основата на целта на обществото по отношение поведението на неговите членове и на механизма за неговото регулиране се формират и функционират редица други механизми. Обществото създава свои институти, които да регулират поведението. Всеобщо е държавно-правното принуждение, а другите механизми (обществено мнение, традиции и други) имат значимост само за общността, която ги цени. При развитото гражданско общество се създават предпоставки и нормативните, и ненормативните средства за регулиране на поведението да имат значение за всички. Дейността на държавно-правните органи е насочена към регулиране поведението на личността и социалната група, съобразно правните норми на обществото. С други думи, тяхната дейност е насочена към организиране поведението на личността и социалната група по спазване на законността. Реализирането на тази функция е свързано с формирането на определени модели на поведение. При самото формиране съществена роля играят знанията за правните норми, формирането на определено отношение към тях, т.е. формиране и развитие на ориентацията и съответни установки за оценка на реалните ситуации, на постъпките на другите и на своите и за постъпване според правните норми. На тази основа настъпва отделният поведенчески акт, отделното действие или бездействие (въздържане от действие). Естествено необходими са и умения да се постъпва според знанията, насочеността и установките.

Поставянето на въпроса за модел на поведение изисква отново да напомним за направеното уточнение за съотношението между дейност и поведение. При дейността – съзнанието, нравственият об-

лик на човека, неговото отношение към обществото, хората и обществените норми, се извява опосредствано чрез крайния резултат от неговата дейност, дори когато той не осъзнава това.

При поведението – отношението на човека към нравствените и правните норми, към резултатите от активността му, се осъзнават и предвиждат от него още преди да предприеме първите стъпки. Това е характерно и за престъпното поведение. Още при обмислянето му на извършителя е ясно, че той се противопоставя на нравствените и правни норми, че със своята активност няма да създаде продукт, който да има обществена значимост, т.е. да бъде ползван от други хора, да увеличава с него общественото богатство и пр. С това в престъпното поведение се извява антиобществената насоченост, мотивация и прояви на лицето, което го извършва при подготовката и реализирането му.

Разбира се, невинаги има пряка връзка между индивидуалните мотиви и обществената значимост на постъпката. Обществото със своите норми фиксира каква да бъде реалната изява на постъпката и именно по изявата ѝ я оценява. Човек обаче може да извърши изискваната от обществото постъпка, като преследва свои користни цели или пък като се ръководи от обществено значими мотиви да не отчете всички последствия, които ще настъпят от нея и по този начин в последна сметка да влезе в противоречие с обществото.

От взаимодействието и съотношението на степента на влияние на вътрешно-личностните и външните фактори можем да разграничим равнището на поведение: по външна принуда, по вътрешна принуда и желано поведение. Третото равнище на активност е свързано със саморегулирането. То в най-малка степен се влияе от обкръжението, мнението и оценката на другите. Поради това то се извършва независимо дали ще бъде забелязано и оценено. Безспорно, равнището на комуникация и общуване зависят и от типа на личността. Екстравертните личности създават по-бърза установка за общуване при подходящи ситуации, предразположени са по-лесно да възприемат постановките на партньора, дори когато те противоречат на техните собствени виждания и представи. Интравертните личности обикновено по-трудно формират установки за общуване, отнасят се с по-голямо предубеждение и недоверие към съобщенията на партньора, дори когато те не противоречат на техните собствени възгледи.

Взаимодействието между членовете на отделните общности и между самите общности довеждат до създаването на определени норми, традиции, обичаи, стереотипи, които играят ролята на социален контрол – регулират взаимоотношенията в общността и поведението на нейните членове. Наред с тях за регулиране на междуличностните отношения спомагат сравнително по-динамичното, по-подвижното обществено настроение и мнение. Чрез тях общността съхранява своята структура и създава условия за успешно изпълнение на задачите, стоящи пред нея. Всяка общност изисква адаптиране на личността към нормите, ценностите, които господстват в нея и към условията на материалната и производствената среда².

Веднага трябва да подчертаем, че ограничаването и намаляването на престъпността не е автоматичен процес, предопределен единствено от успехите в икономическата и социалната област. Практиката по изпълнение на наказанието лишаване от свобода убедително показва, че всяко умишлено престъпление съдържа и заедно с това поставя множество въпроси от философско, социологическо, правно, педагогическо, криминологическо, психологическо и т. н. естество. От многобройните въпроси, които поражда всяко престъпление, заслужава внимание и този за същността и развитието на отношението на лишените от свобода към умишленото престъпление. Неговото изследване има не само теоретично, но и пряко практическо значение, защото изяснява някои от динамичните характеристики на психиката на лишените от свобода, с което се разкриват възможности за по-диференциран подход към тях, а също се открояват и онези фактори, от които зависи формирането на правилното отношение към извършеното престъпление. Освен това, изучаването на отношението към престъплението спомага за по-точно диагностиране на превъзпитателния процес, както и за по-правилното прогнозиране на бъдещото поведение и прояви на лишените от свобода. Изучаването на този проблем е свързано с преодоляването на редица трудности, породени от: невъзможността за непосредствено наблюдение на възникването и развитието на явлението; от промените в психиката на лишените от свобода; от голямото терминологично разнообразие при характеризиране на отношенията на личността; от съзнателното или несъзнателното прикриване от лишените от

свобода на действителното им отношение към извършените от тях престъпления и други³.

Тъкмо по силата на такива съображения приемаме, че извършването на умишлено престъпление (то винаги е резултат на съзнателна, целенасочена дейност) може и трябва да се разглежда като форма и проявление на активното отношение на дееца към действителността. Престъпността, както и всеки друг вид дейност, има свой обект, предмет, резултати, в съдържанието си включва цели, мотиви, средства и условия за провеждането ѝ, както и емоционално отношение на дееца към самата дейност и резултатите от нея.

Посоченото позволява в разглеждания аспект да се приеме, че отношението на лишените от свобода към умишлено извършените от тях престъпления се обуславят от отношението им към:

а) обектът на престъплението, т.е. към обществените отношения, които престъплението уврежда или поставя в опасност от увреждане. Това отношение се определя основно от системата отношения към нормите и ценностите на обществото и държавата и характеризиращи правосъзнанието и нравственото съзнание на личността;

б) конкретния предмет на престъплението – откраднатите пари или вещи, здравето или достойнството на човека и т.н.;

в) обществено-опасните последствия от престъплението;

г) юридическите и другите допълнителни житейски последици за субекта от извършването на престъплението – изолация от обществото, разбиване на семейството, рухване на социалния статус, влошаване на физическото и психическото здраве и други подобни;

д) обстоятелствата (причините и условията), мотивирали и спомогнали престъплението;

е) самия себе си като субект на престъплението и към социалния си статус – тук е важно дали е налице афект на неадекватност, на завишена самооценка, на липса на самокритичност, на слаба воля и др.

От казаното може да се заключи, че отношението на лишените от свобода към умишлено извършеното престъпление е цялостно образувание с определена структура, че то е функция на цяла система от конкретни отношения на личността на дееца. С други думи, отношението на лишените от свобода към умишлено извършените от тях

престъпления може да се определи като относително устойчиво, вътрешно интегративно личностно образуване, активен компонент на съзнанието на личността, изразяващо нейната жизнена позиция и мотивиращо вътрешната и външната ѝ активност. То се проявява и обективира в субективните оценки на личността, в нейните чувства и убеждения, във формите на нейната активност, в сферата на цялата ѝ жизнедейност по време на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода.

Отношението към умишленото престъпление съдържа в себе си три взаимосвързани структурни компонента: съзнание за виновност (когнитивен), чувство за вина (емоционален) и практическа активност (волеви). Когато умишленото престъпление е извършено и е налице вина (умисъл) в наказателно-правния смисъл (създаване на противоправния характер на деянието и искане или допускане настъпването на обществено опасни последици), винаги има знание за вината, но не винаги има съзнание за виновност и чувство за вина пред обществото и закона. Практиката показва, че има много лишени от свобода, които признават, че са извършили престъпление, но заявяват, че не се считат и чувстват виновни. Или пък, ако се чувстват виновни, но не за това, че са извършили престъпление, а защото са допуснали да ги разкроят, защото са утежнили собственото си положение и това на близките си, защото са се изложили пред близкото си обкръжение и т.н. Това показва, че наличието на вина невинаги предполага съзнание за виновност и чувство за вина, че не е достатъчно да знаеш, че си нарушил закона, за да съзнаваш и чувстваш вината си.

В такива или други подобни случаи субектът на престъплението няма да съзнава вината си, той с поведението си не е влязъл в противоречие с възприетите и спазвани от него принципи и норми на поведение, а нарушените норми и ценности не влизат в неговия ценностно-нормативен модел. При това положение правонарушителят дори може да признае, че престъпно е нарушил определени ценности и норми, защитавани от закона, но няма да съзнава вината си, защото нарушените норми и ценности не са лично значими за него, не са интериоризирани. Тук става дума за това, че когато оценява своите действия и постъпки, а също и техните последици,

той изхожда от тяхната личностна значимост (значението, което те имат за неговия личен живот), а не осъзнава тяхната обществена и личностно-ценностна стойност. Освен това трябва да се има предвид, че в определени случаи отношението на лишените от свобода правонарушители към умишлено извършените престъпления и техните последици може да приеме пристрастен и субективистичен характер. В подобен случай зад извършеното престъпление вместо да се вижда аморалност, егоизъм, безнравственост, подлост и т.н. се вижда прояви на смелост, героизъм, воля, силен характер и пр.

Конкретната личност, за да осъзнае вината си за извършеното престъпление и за неговите последици, не е достатъчно само да знае, че то е аморално, общественоопасно и забранено от държавата. Необходимо е човек да осъзнае и да се убеди, че тава е именно така. А това може да стане само ако вътрешно възприема нарушените с престъплението норми, ако ги превърне в личностно значими. Това означава, че личностно-ценностните норми са станали и личностно значими. Накратко, необходимо е гледната точка на обществото и на правото да стане и гледна точка на личността. Следователно източникът на съзнанието за виновност трябва да се търси в интериоризирането на тези норми и ценности, които са били нарушени с извършеното престъпление. Само ако субектът на престъплението заживее с тях, само ако ги включи в своите убеждения, нравствени принципи и ценностна система, той може да осъзнае вината си. Тогава престъплението и неговите последици ще бъдат вече в противоречие с неговата ценностна ориентация и с нравствените принципи за поведение на правонарушителя, в резултат на което той сам ще ги оцени като безнравствени, противоправни и общественоопасни. Посоченото налага извода, че съзнанието за виновност е резултат на интернализирането на нарушените с престъплението норми и ценности. Когато то е налице, личността е в състояние не само да каже, че е виновна, но и да обясни защо, в името на какво е виновна. Тя е убедена, че е виновна.

В наказателноправната теория вината е психическото отношение на лицето във формата на умисъл или непредпазливост към извършеното от него общественоопасно деяние. Вината в наказателноправен аспект, като елемент на субективната страна на престъпле-

нието и неговите последици, изразява отрицателно отношение на извършителя на престъплението към интересите на обществото и държавата.

От друга страна, осъзнаването на вината или съзнанието за виновност е доказателство за положително отношение към нарушените с престъплението норми и ценности, защитавани от правото и държавата. Вината, като елемент на субективната страна на престъплението се доказва и установява независимо от признанието или отхвърлянето ѝ от престъпника, докато съзнанието за виновност (осъзнаването на вината) е резултат от корекционната и формираща (превъзпитателна по своето съдържание) дейност на органите на предварителното следствие, съда, местата за лишаване от свобода, представители на обществеността и др. Разбирано по този начин, съзнанието за виновност се изпълва с конкретно социално съдържание, определено от жизнени и възпитателни въздействия върху личността.

Трябва да се каже, че чувството за вина може да се определи като специфично осъзнато оценъчно преживяване на личността на правонарушителя, на нейното отношение към извършеното престъпление, породено от интернализацията на нарушените с престъплението норми и ценности. В този смисъл чувството за вина може да се разглежда като своеобразна мяра на съзнанието за виновност. По този начин осъзнаването на вината за извършеното престъпление (съзнание за виновност) и неговото преживяване (чувство за вина) през обществото и държавата имат изключително значение за нравственото обновяване на извършителя на умишленото престъпление. Трябва да се отчете, че „съзнанието за виновност” и „чувството за вина”, като определено морално и психично състояние на личността, в наказателното право и съдебната практика се третира като „разкаяние за извършеното престъпление”. В наказателното право чисто-сърдечното разкаяние на деца се приема за смекчаващо вината обстоятелство, а настъпилото разкаяние в процеса на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода се оценява от съответните органи като важен критерий за превъзпитанието на лишените от свобода и намира основно място в характеристиката му. Тази практика на органите по изпълнение на наказанието лишаване от свобода

е не само правилна, но и задължителна. Тя е показател за спазване правата на лишените от свобода.

Активността на лишените от свобода е особен компонент на тяхното отношение към извършеното престъпление, характеризиращо го откъм неговата волева страна. Тя може да бъде повече или интелектуална, или емоционална, или сензомоторна, или говорна, може да бъде външна, практическа, или вътрешна, познавателна. Но тя никога не се проявява само като отделен вид активност, а е неделимо единство от всички видове активност.

Съвкупността от всички външни прояви на активността на личността в процеса на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода се обозначава с общото название практическа активност. В нейната структура, в условията на местата за лишаване от свобода, в духа на Закона за изпълнение на наказанията (ЗИН) и Правилника за неговото приложение (ППЗИН) с особено значение за характеризане на отношението активност като съзнателно-волева дейност, изпъкват: участието на лишените от свобода в общественополезен труд, възпитателната работа, в общообразователното и професионално-техническото обучение, спазването на режима, съдържанието на активността, насочена към неутрализиране последиците от престъплението и самовъзпитанието.

Тази интерпретация на съзнанието за виновност, чувството за вина и практическата активност на лишените от свобода позволява да се обясни защо понякога има виновно извършено престъпление, а няма съзнание и чувство за вина, защо в определени случаи съзнанието и чувството за вина не отговарят на степента и характера на вината, защо правонарушителите, които съзнават вината си и се чувстват виновни, приемат наложеното им наказание за справедливо и активно участват в регламентираните дейности в местата за лишаване от свобода⁴.

С оглед целите на нашето изследване и нуждите на практиката проучихме и съпоставихме различни изследвания (проведени в различно време и на различни места за изтърпяване на наказанието лишаване от свобода) на отношението на лишените от свобода към умишлените престъпления⁵. Проведохме самостоятелно ЕСИ, анкетирахме лица, изтърпели наказанието лишаване от свобода. Общото

и преобладаващото заключение е, че умишлени престъпления, които външно си приличат, могат да имат различно психично съдържание за техните субекти. Различията се появяват в зависимост от това кой извършва тези престъпления, защо, в името на какво ги извършва, какво значение имат те за него и т.н.

За тази цел като че ли ще е най-добре да погледнем към опитите за обобщаване, които се отличават с най-голяма честота. В такъв случай неизбежно ще стигнем до схващането, че отношението на лишения от свобода към умишлено извършеното от него престъпление може да се характеризира с:

а) правилна (разкайва се, съжалява) или неправилна (не се разкайва, гордее се с престъплението);

б) то може да бъде дълбоко осъзнато – в смисъл, че личността не само ясно съзнава какво е нейното отношение, но защо е именно такова; може да бъде и слабо осъзнато;

в) цялостно – в случаите, когато отношенията-компоненти са в хармония помежду си; вътрешно противоречиво – когато е обусловено от отношения, които са с противоположна насоченост, устойчивост и т.н.

г) със силна действеност – когато мотивира поведението на лишения от свобода и предизвиква силни чувства у него; може да бъде и със слаба действеност;

д) устойчиво – когато запазва своите признаци независимо от силата и продължителността на външните въздействия; слабо устойчиво – когато лесно се поддава на промени.

В този ред могат да се посочат още характерни особености на отношението на лишения от свобода към извършеното от него престъпление. При това то може да съчетава в себе си по своеобразен начин посочените по-горе особености. Сред множеството фактори, детерминиращи промяната на отношението към извършеното престъпление в процеса на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода, могат да се отделят две големи групи. Първата група обхваща външните, обективните условия, съществуващи независимо от личността и нейните желания. Тук влизат условията на живот, дейност и общуване в процеса на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода. Втората група е съвкупността от вътрешните, субек-

тивните условия, които включват всички особености, произтичащи от структурата на конкретната личност и преди всичко нейната насоченост, ценностна ориентация и система от отношения, формирани до влизането в затвора. Тези вътрешни условия, които са резултат от миналите въздействия на средата, дейността и общуването вследствие на съчетаването и взаимодействието им с обективните условия за жизнедейност в условията на изтърпяването на наказанието лишаване от свобода, намират своя външен израз в различни мисли, преживявания и постъпки.

По принцип цялото съдържателно многообразие на връзките и отношенията на лишените от свобода, във от техните „проявления“, специфични за отделните звена на местата за лишаване от свобода, може да представлява интерес. Трябва да се отчете, че в процеса на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода, личността на лишения от свобода е подложена на редица организирани и неорганизирани, стихийни въздействия. Една част от тези въздействия, идващи главно от микросредата в затвора, не съвпадат, дори са противоположни в определена степен на поправително-превъзпитателните задачи, в резултат на което затрудняват или възпрепятстват тяхното позитивно решение. Затова в този аспект вниманието следва да се насочи към обективните източници на негативното развитие на отношението към извършеното престъпление, които следва да се търсят във вътрешната противоречивост на въздействията, идващи от микросредата, дейността и общуването на лишените от свобода⁶.

2. 2. Местата за лишаване от свобода и правно-етическата отговорност

Философията на правото по същество е търсене на общовалидни положения за своята предметна област. Естествено, тя ги търси не заради самите тях, а за целите на обяснението и свързаните с него предвиждания или целенасочени изменения на конкретни явления. Статистиката говори, че местата и общностите, създадени за изпълнение на наказанието лишаване от свобода, са свързани наред с изолация, с редица ограничения за затворника – едни от тях произлизат от самата присъда, а други ограничения затворникът търпи,

поради невъзможност да ползва правата си при престоя си в затвора. Всяко изпълнение на наказанието, с оглед на осъществяването на целите му, а и реда и сигурността в затвора, ще налага определени ограничения и с това ще потиска или забавя осъществяването на личните цели и развитието на затворника. Много от тези отрицателни страни могат да бъдат ограничени. Примерно създаване на възможност за занимание с любими (привлекателни) дейности, настаняване в подходяща среда, разширяване на контактите с хората отвън, хуманна и адекватна организация на всекидневието в бита, производството и другите дейности, културата на общуване на персонала и осигуряване на правата му по закона. Едновременно с това регулиране поведението на лишения от свобода трябва да има. Системата на затворите като крупна организация иманентно съдържа у себе си тенденция и потребност от унифицирането на мисленето, оценките и дори на поведението. Поради това се стимулира и подкрепя липсата на самостоятелност в мисленето и поведението, независимо че вербално се изразява друго. Тази обективна тенденция на всяка организация намира поддръжка и подкрепа от своите членове, защото съгласието с доктрината на организацията дава защитеност. Иначе всяка организация има силна тенденция да се освободи от „неудобния глас“. Тази отрицателна тенденция се отнася както за персонала, така и за лишените от свобода.

Този процес намира подкрепа и благодарение на инертността в човешкото мислене и поведение по посока на старите идеи и минало, на осигуреността. Сред множеството причини от личностен характер определящи са следните. Първо, това са формираните у личността стереотипи, установки и позиции, в резултат на емпиричния личен опит за безсмислието и риска да се проявява самостоятелност и оригиналност в оценката на процесите и дейностите (включително и собствената). Опитът на всеки е формирал у него позиция за сигурност, спокойствие и дори успех, когато не се отличава от останалите.

Унифицирането на мисленето се дължи както на натиска на бюрократичната структура (стремеж към „единомислие“, към освобождение от неудобни мнения, възхваляване и стимулиране на еднакво мислещите), така и на „удобство“ за личността (не е необходи-

мо да мисли, чувства се защитен, осигурен е и са му гарантирани „наградите“). Към това трябва да се прибави, че той нищо не би получил, ако прояви самостоятелност, т.е. обективно не се удовлетворява личния му интерес, а напротив, бива пренебрегнат. Наред с това, както е известно, е по-безопасно да се греша с всички, отколкото да си прав сам. В затворените общности истината се определя от висшегласието. Това по специфичен начин въздържа от търсенето на истината и особено от изявяването ѝ пред колектив от иначе мислещи.

Други предпоставки за заблуди при възприемането създават някои закономерности на познавателния процес и неумението да се ползват мислителните операции. Често истината (съотнасяне на информацията с обекта на познание) се заменя с очевидното (информацията да не противоречи на утвърдените представи и старите знания на субекта на познание). Значение имат също така състоянията на субекта на познание, сложността на изучаваната ситуация, опасността и рискът.

Безспорно, отрицателно се отразяват и социалните качества, като по-голяма пасивност, конформност, извънредна самоувереност и ниска дисциплинираност, егоцентричност и безотговорност и т.н. В тези случаи, човек обикновено е неприспособим към дадена дейност и допуска много грешки.

Психичните състояния в момента на дейността също предопределят възможността за проява на творчество и инициатива. В зависимост от това дали човек е в състояние на подем, или апатия, дали е бодър, или отпаднал, зависи твърде много успешната работа и търсенето на нови подходи при решаване на конкретни задачи.

Стресовите състояния, от една страна, предполагат, а от друга страна, затрудняват проявите на нестандартно мислене и подходи. При това, екстремалните ситуации, които предизвикват стресови състояния, могат да произлизат от прекалена интензивност на работата, понякога съпроводена от опасност и риск, а в други случаи от недостатъчна натовареност – малко информация, бездействие, монотонност, несигурност и други.

Значение имат и динамичните, и устойчивите, а в редица случаи и стихийните социално-психични явления. Доминиращите со-

циално-психични явления влияят на участниците в общността и регулират тяхната активност и поведение. В зависимост от характера и насочеността на доминиращите социално-психични явления се предопределя тяхното положително или отрицателно влияние. С особена значимост са традициите, предразсъдъците, суеверията, социалните илюзии. Традицията, като утвърдена форма на взаимоотношения, с обредите и ритуалите, които я съпътстват, емоционално ангажира човека, облекчава поведението му, дава сигурност във всекидневието. Всички тези положителни моменти се съпътстват с константност и ретроградност. Преодоляването на вредното влияние на традициите става като се създават нови традиции. Създаването им предполага поне три условия – да има необходимост от тях, да са емоционално привлекателни и точно регламентирани и да се спазват всички елементи на традицията. Не трябва да се забравя, че на основата на стереотипите възникват основните конфликти между старо – ново, между привично и необичайно, между стандартно и оригинално. Естествено, могат да се формират стереотипи за нови подходи, за оригинално решаване на проблемите като състояние на отделни общности и на техни членове. В това отношение практиката показва, че може да се стигне и до крайност.

Емоционалната привързаност към даден шаблон на мислене и действие може да бъде преодоляна, т.е. стереотипът може да бъде пречупен, като се ползва механизма на интересите. Всяко решение и действие, което води до незадоволяване или негативни резултати трябва да се отразява върху удовлетворяването на потребностите и интересите, върху престижа и статуса на човека. По този начин, стереотипното мислене и действие ще се съпровожда с отрицателни преживявания, които ще водят до тяхното преодоляване.

Общественото мнение също има важна роля за регулиране на индивидуалното поведение, за осигуряване на единомислието и единоедействието в съвместната дейност. Едновременно с това то потиска и възпира индивидуалната активност извън или насочена против общото мнение. Изходът от това положение е във възможността общностите да бъдат открити за външни (други) мнения и едновременно с това успехът и благополучието на общността да зависят от инициативата и самостоятелността на всеки член на общността.

Общите преживявания (обществените, колективните, груповите настроения) са силни преди всичко с това, че всеки член на общността е носител на тези преживявания, приобщен е към тях. На тази основа той подхожда предубедено към различаващите се от тези на общността виждания, оценки, подходи. По този начин се потиска не само неговата самостоятелност, но се оказва натиск и върху самостоятелността и оригиналността на другите.

От стихийните социално-психични явления заслужават внимание и слуховете. Те обикновено не осигуряват истинна информация и на тяхна основа трудно може да се гради обоснована програма за действие. Независимо, че стимулират към активност, тя невинаги довежда до желаните резултати.

Промяната при личността на затворника има по особени и специфични измерения. Наред с общите както за служителя промени, съобразно новите условия, при затворника са необходими промени поне още в две насоки: а) за промени, които биха ограничили вероятността наново да извърши престъпление; б) ограничаване възможностите за отрицателно повлияване, съхраняване на самостоятелността и самоувереността на затворника.

При цялостен анализ на промяната на личността на затворника могат да бъдат изведени редица принципни положения и претенции към изпълнението на наказанието лишаване от свобода. Тук ще се ограничим преди всичко до обективните условия, организацията на работата и субективната готовност на персонала да осмисли и прилага съвременните хуманни подходи при третирането на затворниците.

Затворите като материално-техническа база трябва да гарантират както сигурност, така и условия за удовлетворяване на потребностите и за формиране на навици и привички за бита и всекидневието на затворника. Във всеки затвор може и трябва да има условия за успешно прилагане на института на условно предсрочното освобождаване, за осигуряване на труд, възстановяването и създаването на социални контакти и възможности за вграждане в структурите след освобождаването.

Дейността по изпълнението на наказанието лишаване от свобода е една, с единна цел, функции, задачи и условия за осъществяване. Самото изпълнение на наказанието лишаване от свобода може да

бъде диференцирано с различни акценти на целите – повишаване образованието и професионална квалификация, лечение, възпитание – при осигуряване ред и сигурност, съхраняване и развитие на личността на затворника, зачитане на неговото достойнство и чест.

Третият значим фактор, който предопределя резултатното изпълнение на наказанието лишаване от свобода при съвременните условия и международните стандарти е субективният фактор – персоналът на затворите. На този фактор са посветени множество специализирани изследвания. Ние споделяме постановката, че най-силен отрицателен заряд имат нагласите на персонала, че те са довършващият санкциониращ елемент на наказателната система, а не изпълнители на вече наложена санкция. Едновременно с това, доколкото целта е да се предизвикат промени у лишения от свобода по развитието на правното му съзнание и съответно на обществено приемливо поведение, важно предварително условие е да се предизвика неговата активност за постигането на тези цели. Това е необходимо, защото всяка промяна предполага, наред с всички условия и фактори и активното участие на търпящия промяната човек.

При изясняване мотивацията за промяната на личността и на поведението се изправяме пред редица неясни и нерешени въпроси. В общия и закономерен план се извеждат три основни групи фактори – среда (обективни, определящи) и самата личност, субектът на поведение с двете ограничени и взаимно свързани сфери – минал опит (изграденост на личността) и актуални състояния, претенции и напрежения, доминанти и установки, желания и задръжки на субекта (моментно състояние).

И никак не е случайно, че основни въпроси са: Кое дава тон, кое ще има приоритет, кои са страничните, понякога дори неосъзнати стимули, тласъци, които отклоняват активността в една или друга насока? На какво се дължи трудността в прогнозирането дори на собственото поведение и изненадите от неговата насоченост и резултат? Дали само от недостатъчна или неправилна информация?

Тяхното проследяване би било дълга история. Тук е уместно да се каже и покаже, че ако поставим в основата адаптацията, то аферентацията може би има основно място. В такъв случай въпросите за прогнозирането на евентуално поведение се свеждат до

изясняване на когнитивните и на интелектуалните възможности на субекта, от една страна, които му дават възможност да планира адекватно на средата поведение, а от друга страна – нравствената изграденост, приобщеността към ценности и норми, от които се ръководи даденият субект на поведение.

Грешката в поведението може да се разглежда в два плана: недобро познаване на условията или незачитане на нормите. Тук обаче може да се търсят и нюанси. Примерно престъплението не може да бъде обяснено при всички случаи с недостатъчно знание или с отклонение от моралните норми.

Вероятно тук трябва да се търси и сензорна депривация и нравствен срив. Сензорната депривация може да възникне от дадено афектно или друго състояние на субекта, актуализиране на отминали конфликти, спомени и т.н.

Всичко това налага при работа с лишения от свобода, от една страна, да се изучава тази „биография” на мотивацията, на чиято основа се прогнозира неговото поведение и от друга страна, да се постоянства в усилията за упражняване на желаното поведение⁷.

За съжаление традиционният формализъм в действителност, днес, често отстъпва място на едно още по-крайно отдалечаване на наказателно-изпълнителната дейност от действителното познание за действителните неща. Трябва да се каже, че нездравата среда в местата за лишаване от свобода създава предпоставки общуването между лишени от свобода да води при определени условия до отрицателно повлияване. Целенасочено или непреднамерено отрицателното влияние „обучава” лишените от свобода. Това „обучение” е насочено за извършване на престъпления – кражби, измами, престъпления срещу личността. Начините и формите на отрицателно въздействие са разнообразни. Те не са преки и директни. Преобладават чрез: „въвличане в забранени действия”, „заплаха или насилие”, „обвързване”.

Възприемането на отрицателното влияние и усвояването на отрицателния опит се реализира чрез общуването, чрез психичното заразяване и приобщаване към ценностите и нормите на общността, чрез повседневния жизнен опит, който избира лишеният от свобода. Съществен момент е готовността на лишения от свобода да възприеме

ма и усвоява отрицателното влияние. В психологически план, тази готовност се обуславя и от потребностите за емоционална включеност, за утвърждаване и изява, от утвърдения стил на мислене и поведение на лишения от свобода. Разбира се, възможни са случаи, когато отрицателното въздействие се възприема под влияние на натиск (заплаха, насилие, обвързване, измама и др.)

Един от основните механизми, чрез които недисциплинираните затворници привличат съмишленици е именно умението им да покажат „съпричастност“ към колегата си, „да вникнат“ в неговите грижи и тревоги, да го „подпомогнат“. Процесът на привличане и на отрицателното влияние се облекчава, когато преобладаващата част лишени от свобода са „съзвучни“ с недисциплинираните затворници. Тук действа механизма за обособяване и противопоставяне „ние – те“ (Б. Ф. Поршнев).

За реализирането на тази приобщеност спомага и еднаквата съдба. Разбира се, точно към кои затворници ще се насочи отделният лишен от свобода зависи и от неговата насоченост и нагласа, и от възможностите за избор, и от конкретното му състояние.

Съпричастността към недисциплинираните затворници предполага не само и просто споделянето на техните ценности, но преди всичко участие в техните нарушения и заинтересованост от вършенето и прикриването им. Естествено, тук са и случаите на принуждение да вършат това. С други думи, тук въпросът допира до преобладаващият състав на затворническата общност, в която живее и работи съответният лишен от свобода и до необходимост от диференциран и индивидуален подход при разстановката на лишените от свобода.

Въвличането в забранени дейности е най-разпространената форма за приобщаване към затворническата солидарност и усвояване отрицателните въздействия. Пораженията тук са и в нравствената сфера, и в противопоставянето на реда в затвора, и в отрицателното развитие на лишения от свобода, и в създаването на атмосфера на недоверие към възможностите на администрацията.

Преобладаващото мнение на околните е важен елемент за реализиране на отрицателното влияние. Мнението на лишените от свобода като общо знание е важен фактор за влияние върху съзнанието на затворника и за регулиране на неговото поведение. Тук зна-

чение има конформизмът (вътрешно-груповият натиск), пригаждане и съобразяване на лишените от свобода с груповите норми и изисквания, като социално-психологически механизъм за реализиране на отрицателното влияние. Това пригаждане, като естествен и закономерен процес за приобщаване на лишените от свобода към груповите ценности и норми, може да бъде външно (индивидът запазва своето мнение, но постъпва според груповото мнение и изискване) и вътрешно (индивидът променя своите възгледи и ценности, съобразно груповите).

Разпространените и утвърдени мнения на лишените от свобода са в основата на създаването на затворнически традиции. Традициите въздействат силно върху лишените от свобода. Това е естествено и закономерно, доколкото традициите са общовъзприети и утвърдени норми за регулиране взаимоотношенията на лишените от свобода в бита, труда и т. н. Чрез тяхното спазване се усвояват и определени ценности и се формират определени черти у лишените от свобода. Работата е в това каква е насочеността на тези традиции. Отрицателно влияние оказват традициите от порядъка на „запазване тайните на килията”, „затворническа солидарност” и т.н.⁸

При такава постановка е необходимо да се познават и отчитат целите на лицата лишени от свобода, които замислят и подготвят престъпление срещу правилника на затвора или пък го прикриват. Организацията на поведението по спазването на законността предполага редица целенасочени дейности, съгласувани с изискванията на редица други институции. Съвместно с тях се контролира и спазването правата на лишените от свобода. При взаимодействието на служителя с лишения от свобода трябва да проличава хуманността и човечността в неговото отношение, желанието му да помогне, макар и със санкция, справедливостта и емоционалното вникване в преживяванията на лишения от свобода. В този смисъл, формалното изпълнение на правилника е с незначителен ефект.

Може би, най-деликатният момент в проблема за познаването на необходимите връзки и отношения, които правят възможни позитивните въздействия, е невъзможността самите те да бъдат установени по нормативен път. Работата е там, че общуването между лишените от свобода и персонала е успешно, когато има връзка на доверие,

на съгласие, на еднакво отношение към събитията, фактите, постъпките, хората. Контактът с лишените от свобода е необходимо условие за цялостната дейност по изпълнението на наказанието, като се започне с приемането и запознаването им с правилата и реда в затвора и се стигне до подготовката им за живот на свобода и освобождаването им. Като обогатява и разширява знанията на лишените от свобода служителят необходимо постига ефект на удовлетворение у тях. Този ефект сам по себе си е значим, но той води и до редица допълнителни ефекти – доверие към него, формиране на положително отношение към него и към информацията, приобщава към поднасяните ценности и норми. Не може да се създаде доверие, ако не се допира до проблемите, грижите, болките на лишените от свобода.

В цялостната дейност с лишения от свобода се преследва целта да се предизвика у него адекватно преживяване към извършеното престъпление от позициите на жертвата. В много от случаите лишеният от свобода оценява и преживява престъплението, за което е наказан от собствената си позиция и виждания, от позицията на своите близки или от абстрактни нравствени позиции. Значим ефект за неговото поправяне и поведение би имало, ако той съпреживее с жертвата на своето престъпление по повод престъплението и последствията от него. По този начин се постига много по-значим ефект както при осъзнаване на вината, така и за емоционалното обогатяване на лишеният от свобода и за саморегулиране на бъдещето му поведение.

Общуването и създаването на контакт с лишения от свобода преследват наред с другите цели, целта да се постигне съгласие у лишения от свобода по правните и нравствени норми и ценности, по насочеността и стила на поведение. Не е възможно, а не е и необходимо да се търси и да се полагат усилия за пълно и цялостно съгласие (еднакви или сходни) по всички въпроси и по всички страни на дадения факт.

Съгласие при изпълнението на наказанието трябва да се създава по въпроси за резултатното изпълнение и за онези сфери от насочеността, нагласите и изградеността на лишения от свобода, които са довели или могат да доведат до престъпно деяние. Разбира се, при съгласието на лишения от свобода е възможно то да бъде

мнимо. Причините за това са многобройни – страх, съхраняване на спокойствието, понякога деликатност да не се противоречи. В други случаи мнимото съгласие се дължи на деформираност на лишения от свобода (главно рецидивисти), в резултат на което те или нямат устойчиво собствено мнение, или са предразположени на внушение и манипулации. В трети случай, мнимото съгласие нарочно се демонстрира, за да се заблуди служителят и затворникът да получи определени облекчения или възможност да извърши нарушение.

Съгласието на лишените от свобода, както често и други техни състояния са непостоянни, понякога моментни. Успехът зависи от това доколкото добре служителят познава йерархията на ценностите на конкретния човек, доминиращите му проблеми, радости, грижи и да го увлече в разговор по тях.

Затворниците, в резултат на особеното си положение, са особено чувствителни и претенциозни към точността и спазването на техните права. От друга страна, пак поради особеното си положение, предварителните разследвания, слабото внимание към тях, те високо ценят проявите на искреност и внимание в отношението към тях. Те са склонни да възприемат безкритично като истинни нещата, които са по посока на техните интереси и очаквания⁹.

Тук е уместно да се обърне внимание на една особено двустранна зависимост: именно ръководителят и служителят имат функции да насочват и организират активността на лишените от свобода. Всичко това предполага да се създаде доверие, че правилникът и режимът на работа са съобразени и отговорят на правата на лишените от свобода.

Счита се, че организиранияте възпитателни действия (режим, труд, възпитателна работа, образование) оказват положително влияние. Дори в случаите, когато поради неправилно провеждане не водят до положителен възпитателен ефект, те остават индиферентни към отрицателното влияние и само опосредствано могат да създадат благоприятни предпоставки за неговото реализиране.

Лошото отношение към служителите в затвора може да се дължи както на конкретни конфликти при изпълнението на наказанието, така и на влиянието на недисциплинирани затворници или на трансфер на предходните конфликти със служителите на МВР, съд, прокуратура и т.н.

Изтърпяването на наказанието води до ограничаване на социалните контакти. Лишаването от свобода без съмнение е свързано с ограничаване на нежелателните, а и с необходимите социални контакти. ЗИН и Правилника за изпълнението му дават възможност за осъществяване на социални контакти, които ще се отразят положително и за превъзпитанието на лишените от свобода, и за по-бързата им адаптация след изтърпяване на наказанието, но те не се ползват пълно.

Това състояние се дължи, от една страна, на незнанието на заинтересуваните организации и колективи, а от друга – на тяхното нежелание или затруднения да осъществят такива контакти¹⁰.

По-точно казано обаче, пълната „формализация” е всъщност неефективна. Получените по този начин резултати са „формално правилни”, но са лишени от мобилност и хуманно отношение. Впрочем, твърденията за прекалено голямото реализиране на отрицателно влияние в местата за лишаване от свобода не е достатъчно основание да се апелира за строг ред и регламентация, за санкции и формално спазване правата на лишените от свобода.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Христов, Л.** Универсалиите срещу човека или парадоксите на общото. С.: Парадигма, 2002, с. 251–259; Мит, ценности, логос, смърт. С.: Парадигма., 2004, с. 237–240; Философия на човека. С.: Парадигма, 2008, с. 470–512; **Проданов, В.** Насилието в модерната епоха. С.: Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2005; **Арон, Р.** История и диалектика на насилието. Изд. Любомъдрие. 1998; **Хана Арент.** Насилие и политика. Изд. ИК „Критика и хуманизъм”, 2006; **Гроздински, Л.** Насилието начин на живот. Изд. Изток-Запад, С., 2006; **Vujanăa, P. V.** Maăke Mira. Serbia-Krusevac, 2008, s. 67–72.

² **Горчев, Ст.** Очерци по пенитенциарна психология. – Бюл. Затворно дело. 1995, № 3, 4, с. 41–72; **Лютов, К.** Основни въпроси на наказанието лишаване от свобода. С.: БАН, 1967; Основни права на човека (под редакцията на Е. Танчев). С., 2002.

³ **Ковачев, А. Б.** Отношението на лишените от свобода към умишленото престъпление. С., 1987, с. 3–5; **Паликарски, М.** Наказателно-изпълнително право на РБ. С., 1992.

⁴ **Ковачев, А. Б.** Отношението на лишените от свобода към умишленото престъпление, с. 43–56; **Горчев, Ст.** Очерци по пенитенциарна психология, с. 116–117

⁵ **Горчев, Ст.** Очерци по пенитенциарна психология; Отрицателното влияние в местата за лишаване от свобода. С., 1989; **Ковачев, А. Б.** За типологията на лишените от свобода. Бюл. Затворно дело, 1977, № 4; **Пирожков, В. Ф.** Насоченост на личността и мотиви за дейността при лишените от свобода. Бюл. Затворно дело, 1975, № 4; **Горчев, Ст.** Затворът, екстрена среда за изява на неофициалния лидер. Бюл. Затворно дело, 1972, № 1.

⁶ **Ковачев, А. Б.** Отношението на лишените от свобода към умишленото престъпление, с. 59, 65; **Алън Райт, Д. Йотов, Ралф Краушоу.** Полицията и правата на човека. С.: АСЕТ, 1999; **Петров, С., Г. Банков.** Дисциплинарната практика в местата за лишаване от свобода в България. Български хелзинкски комитет. С., 2003.

⁷ **Горчев, Ст.** Очерци по пенитенциарна психология, с. 23–39; **Йотов, Й.** Европейски стандарти за защита правата на човека. С.: Знание, 1996; **Петров, С., Г. Банков.** Затворите в България: изследване на системата на местата за лишаване от свобода. Български хелзинкски комитет. С., 2008.

⁸ **Горчев, Ст.** Очерци по пенитенциарна психология, с. 88–93; **Ковачев, А. Б.** За типологията на лишените от свобода.

⁹ **Горчев, Ст.** Очерци по пенитенциарна психология, с. 95, 99–100, 103–105; **Петров, С., Г. Банков.** В името на институцията: поправителните училища в България. Български хелзинкски комитет. С., 2005.

¹⁰ **Горчев, Ст.** Очерци по пенитенциарна психология, с. 73, 83–85; **Горчев, Ст.** Взаимодействие и взаимоотношение в служебната работа. Изд. ВСШ, 1984.